

יובל דרור

החינוך היישובי בגליל: היסטוריוגרפיה חינוכית ומקומית במיקרו, מקרו ומסו (אמצע)

יאיר זלטנר, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה, 468 עמ' + [4]

ספרו של יאיר זלטנר ייחודי ומקורי באשר ל'מה' התוכני ול'איך' ההיסטוריוגרפי שבו. בסקירה זו אתאר בקצרה את תוכני הספר על פי פרקיו, אעמוד על ייחודו בספרות העוסקת בחינוך בגליל בתקופת היישוב, ואדון בהיסטוריוגרפיה העשירה ורבת הפנים שלו.

חלקו הראשון של הספר, 'סביבות ותהליכים', מציג בשני פרקים את הרקע ההיסטורי, הגאוגרפי, החברתי-התיישבותי והפוליטי של הגליל בתקופה הנדונה, את האיכרים במושבות ומאפייניהם האישיים והתרבותיים ואת החינוך העברי ביישוב הארץ-ישראלי כולו. תולדות החינוך הרלוונטיות נחלקות לשתי תקופות. התקופה הראשונה, 1882-1920, החלה בשנה שבה נוסדה המושבה ראש פינה, שכעבור זמן קצר פרש עליה הברון אדמונד דה רוטשילד את חסותו. בשנת 1900 הפקידות של יק"א, החברה שהקים הברון מוריס הירש (1831-1896), החליפה, לאחר מותו, את זו של הברון רוטשילד והפכה לאחראית לחינוך ביישוב (בשיתוף אגודת [לימים הסתדרות] המורים, שהוקמה בשנת 1903), ובסיום תקופה זו התבסס מעמדו של ועד

החינוך. התקופה השנייה, 1920-1939, החלה עם ראשית הממשל האזרחי הבריטי לאחר מלחמת העולם הראשונה והסתיימה ערב מלחמת העולם השנייה. בתקופה זו היה ועד החינוך של היישוב הגוף הפעיל במושבות הגליל בסיועה של יק"א. שלושת פרקי החלק השני מוקדשים למורה כאדם – ביוגרפיות אופייניות של המורים, על משפחות המוצא והמשפחות שהקימו בכגרותם, וכן תנאי ההוראה, השכר והמגורים; דיוקן המורים – אישיותם, רגישותם ורגשותיהם, נשותיהם ובנותיהם. כאן גם מפורטים יחסי המורים עם הסובבים אותם – המפגש החברתי, התרבותי והארגוני עם המורים העמיתים ועם האיכרים וכן היחס לאחר (האיכר, התלמיד והוריו – מהם מזרחים – הפועל היהודי והערבי בכלל) והדימויים ההדדיים של המורים והאיכרים, הדימויים המשמעותיים ביותר למורים בסביבתם.

של המעשה החינוכי, אבל אולי היה בו דווקא אות להשתלבותו, גם אם תוך טלטלות, של המושבה הגלילית ומערכת החינוך שלה בלב ההתרחשות היישובית' (עמ' 17).

בסיכום מביא זלטנרייך ארבע תובנות עיקריות, הנוגעות לארבעה היבטים של החינוך המושבתי הגלילי – המחנך מול עצמו, מול סביבתו המקצועית ומול המרחב החברתי של המושבה הגלילית דאז וההיבט של העשייה החינוכית, תפיסותיה, מטרותיה, מעשיה ותוצאותיה.

*

הספרות הקיימת על החינוך במושבות בכלל ובגליל בפרט היא על פי רוב חלקית ומפוזרת בין מקורות רבים: מקורות ראשוניים, כגון ספרי יובל של מושבות וספרי זיכרונות אישיים ועל אישים, מחקרים על מושבות ואנשי חינוך מסוימים וספרי העלייה הראשונה והשנייה בכלל, עבודות דוקטור ומוסמך ומחקרים על מושבות ועל היבטים גליליים וחינוכיים שונים (כולל של זלטנרייך עצמו), ספרי היובל של הסדרות המורים ועוד. רוב המקורות הללו נזכרים בספר, אך גם אלה שמגמתם סיכומית, כדוגמת חיבוריהם של זאב ולק, יוסף לנג, ציפורה שחור-רובין, רן אהרנסון, ירח פארן¹ וספרי העליות הראשונה והשנייה ויובלות הסדרות המורים,² עוסקים

החלק השלישי דן במסגרות הארגוניות של בית הספר וגן הילדים. הפרקים השישי והשביעי מוקדשים לנפשות הפועלות – מנהלים, מורים וגננות, שמשים ומפקחים חיצוניים – וכן לפעילותם של הוועדים המפקחים מטעם המושבות. הפרקים השמיני והתשיעי עוסקים בפרקטיקה החינוכית המנהלית. כאן מפורטים ומודגמים ארגון הלימודים – לעתים קרובות בכיתות רב גיליות – בשנת הלימודים ובחופשות, דרכי פעילותו של גן הילדים וכן תפעול המבנים, הציוד וההיגיינה.

החלק הרביעי מתרכז בעשייה החינוכית גופה. הפרק העשירי מציג את הגישות הפדגוגיות והדידקטיות מהצבת המטרות ועד דרכי הערכת השגתן, ועוסק גם בהתנהגות התלמידים ובתגובות המורים עליה. בפרק האחד עשר נדונות לעומקן שתי סוגיות שאדרש להן בהמשך ביתר הרחבה: החינוך הכפרי והמקומיות המושבתית והלאומית. בפרק השנים עשר מפורטים מקצועות הלימוד היהודיים והכלליים ובייחוד הדגש על הלשון העברית בד בבד עם ההתנגדות – שלא תמיד עלתה יפה – להוראת שפות זרות. פרק זה מציג גם את גינת בית הספר ואת מקצועות העמלנות וההעשרה למיניהם. הפרק השלושה עשר עוסק באיכויות ההוראה ובהערכת הישגיה, והפרק הארבעה עשר משלים את הפרק השנים עשר בדיון בחגיגות, בטוילים ובהעשרה באמצעות ספריות, פעילויות נוער ופעילויות תרבות מעטות יחסית.

הפרק האחרון, החמישה עשר, שכותרתו 'חינוך ודת', הוא היחיד בחלק החמישי, 'מאבקים: אמונות', ולא בכדי; הוא מתמצת את מה שנראה למחבר העיקר בעת ההיא אצל המחנכים ובחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב; בלשונו: הוא 'מסכם את התכנסותם של התהליכים והמצבים החברתיים והתרבותיים למאבק איתנים בין חילוניים ורתיים על צביונו הערכי והתרבותי של דור ההמשך [...] אולי סימל מאבק זה את כישלונו

1 ראו למשל: ז' ולק, 'צמיחת החינוך הלאומי במושבות', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א: מאמרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-425; צ' שחור-רובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 115-194; ר' אהרנסון, לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ד; י' פארן, 'בתי הספר במושבות הגליל התחתון: סג'רה, יבנאל, מסחה (כפר תבור), מלחמיה (מנחמיה) – מהקמתם עד כיבוש הארץ על ידי הבריטים' (1918), דור לדור, כה (תשס"ה), עמ' 173-208.

2 אליאב (שם); הנ"ל, ספר העלייה הראשונה, ב: תעודות, ביוגרפיות וביבליוגרפיה, ירושלים תשמ"ב; ברטל

בהיבטים חינוכיים ספורים ושגרתיים בלבד. הספר שלפנינו כשמו כן הוא – הוא מצייר תמונה מקפת של המחנכים והחינוך במושבות הגליל (וביישוב בכלל), תמונה שלא הייתה בנמצא עד היום. מכאן ואילך זהו ספר יסוד בתחום החינוך במושבות הציוניות בארץ-ישראל בתקופת היישוב. הספר מציג מזוויות בלתי שגרתיות – גם בפרקי הניתוח ובסעיפים המוקדשים לניתוח המשמעותיות וגם בפרקי התיאור – מרכיבים חינוכיים שונים, שחלקם שגרתיים אך לא נדונו לעומקם בספרות, כגון שכר הלימוד, השלכותיו החברתיות במושבות והשלכותיו החינוכיות על התלמידים ועל הוריהם; שכר המורים ותנאי חייהם והשפעותיהם על מערכות היחסים עם האיכרים; מפגשיהם של המורים בהקשר החברתי, התרבותי והארגוני; הדימויים ההרדיים של המורה והאיכר; הערכה בחינוך ודקויותיה.

ההיסטוריה של החינוך עוסקת לא רק בתכנים, ב'מה', אלא גם בדרכים, ב'איך'. המידע שבספר עשיר, יש בו חידוש משמעותי ביחס למידע החלקי שהיה קיים עד כה, מפוזר במקומות שונים, והוא נסמך על היקפים מרשימים של מקורות ראשוניים ומשניים. המצאי הארכיוני רחב ביותר, ומורכב משלל סוגות הקשורות בנושא; הוא לוקט מארכיונים לאומיים (הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון תנועת העבודה, ארכיון החינוך היהודי) מארכיונים מקומיים של המושבות, מארכיונים לועזיים רלוונטיים בצרפת ובבריטניה, מאוספים פרטיים ומעיתונים וכתבי-עת בני התקופה

3 J. Beckett, *Writing Local History*, Manchester & New York 2007

4 G.G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover & London 1997

5 ק' גינזבורג, הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש-עשרה, תרגמה א' אייל, ירושלים תשס"ה. הספר יצא לאור במקור בשנת 1976.

(עורך), העלייה השנייה, א: מחקרים, ירושלים תשנ"ח; י' קניאל (עורך), העלייה השנייה, ב: מקורות, ירושלים תשנ"ח; ז' צחור (עורך), העלייה השנייה, ג: אישים, ירושלים תשנ"ח; ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים: תרס"ג-תרפ"ח, ירושלים תרפ"ט; הנ"ל ול"י ריקליס (עורכים), ספר היובל של הסתדרות המורים: תרס"ג-תשי"ג, תל אביב תשט"ז.

היסטוריה וכן בזהות תרבותית במובניה הפוסט-מודרניים. הגישות החדשות בהיסטוריה המקומית ממוקדות גם בהיסטוריות ייחודיות: תולדות המשפחה, העיר והנוף, תולדות הארכיטקטורה המקומית, ארכאולוגיה תעשייתית, שיום מקומות (place-names), עדויות בעל־פה ומורשת מקומית. בקט הציג הגדרה מקורית למיקרו־היסטוריה: זוהי 'דרך להתמקד בסוגיית מיקרו אחת כדי לחקור ביתר הרחבה כיצד חברות פועלות. המיקרו־היסטוריה [...] מתרכזת בחקר אמפירי של קהילה לא כשלעצמו, אלא ככלי אנליטי לחקר קהילות מקומיות, [כלי] שמשמש גם תרופת נגד לרעיונות ברמת המיקרו ולתאוריות'.⁶ הוא הדגים כיצד מחקרים דמוגרפיים על קהילות מקומיות יכולים לסייע למחקרים ארציים בתחום זה.

איגרס דן בשלב ההיסטוריוגרפי הנוכחי, השלב השלישי, שהחל בשלהי המאה העשרים ונמשך בראשית המאה העשרים ואחת, ושבו מתמודדת ההיסטוריה עם אתגר הפוסט-מודרניזם. בכך כלול המעבר ממיקרו־היסטוריה למיקרו־היסטוריה, שבה ידע קונקרטי על חיי יום־יום מחליף ידע מופשט וכללי על חיי האדם הפשוט. 'האנשים הקטנים' ולא המצביאים והמנהיגים הם מושא המחקר ההיסטורי, וחקר כוחות השוליים, הפריפריה, מחליף את העיסוק במרכזי הכוח. איגרס סיכם את האסכולות הגרמנית והאיטלקית בנדון, והפטיר: 'בניתוח הסופי המיקרו־היסטוריה איננה מנוגדת להיסטוריה של הקשרים נרחבים (מיקרו־היסטוריה) אלא משלימה אותה'.⁷

גינזבורג הסביר את התמקדותו המיקרו־היסטורית בעולמו של טוחן בן המאה השש עשרה בצורך להבין את מהות התרבות העממית בת תקופה ולהוסיף על המחקר הכמותי את המחקר האיכותני:

חקירה שהתמקדה באדם יחיד, באדם בלתי־רגיל לכאורה, התפתחה בסופו של דבר לכרי השערה

כללית על אודות תרבות עממית (ליתר דיוק – כפרית) של אירופה טרם התיעוש.⁸ מן הראוי לשאול מה עשויה להיות באופן כללי החשיבות של תפיסותיו ואמונותיו של אדם יחיד במעמד החברתי של טוחן. בשעה שצוותי חוקרים החלו בפרויקטים ענקיים בהיסטוריה מכמתת של הרעיונות או בהיסטוריה דתית סדרתית, ההחלטה לערוך מחקר המצטמצם בטוחן יחיד עלולה להיראות פרדוקסלית או אבסורדית.⁹ הדיוק של המחקר המכמת אינו יכול (כלומר עדיין אינו יכול) להתקיים ללא האימפרסיוניזם הידוע לשמצה של המחקר המאיך.¹⁰

בקט, איגרס וגינזבורג סברו אפוא, כל אחד בדרכו, שהמיקרו־היסטוריה משלימה את המיקרו־היסטוריה.

ב'האנשים מכאן' זלטרנייך חוקר, כהגדרתו של בקט, סוגיות שונות הנלמדות מהקהילות הקטנות של מושבות הגליל דאז, נוסף על הסוגיות הפדגוגיות, המובנות מאליהן בספר על מחנכים וחינוך בגליל היישובי; אלה מופיעות בחלק השלישי, העוסק במסגרת בית הספר, ובחלק הרביעי, על העשייה הקונקרטית של חינוך והוראה. לצד סוגיות חינוך ודת, המודגשות בסיפא של הספר, סוגיות שנתרו טעונות עד ימינו, הוא בוחן סוגיות ייחודיות וכברות משקל מחיי היום־יום של המורה: תנאי חייו ועבודתו, המפגש החברתי, התרבותי והארגוני בינו לבין איכרי המושבות ובינו לעמיתיו במושבות השכנות, רגשותיו ורגישויותיו וכן הדימויים ההדדיים של מורים ואיכרים. אליבא דאיגרס, יש אנשים פשוטים לרוב בקרב 'האנשים מכאן' – מורים ובני זוגם, איכרים, רכנים, ערבים – אנשי פריפריה מובהקים, שאנחנו מוצאים בספר

6 בקט (לעיל, הערה 3), עמ' 126.
7 איגרס (לעיל, הערה 4), עמ' 117.
8 גינזבורג (לעיל, הערה 5), עמ' 12.
9 שם, עמ' 23.
10 שם, עמ' 25.

הגליל שנדונה לעיל, והימנעות מהדגשת הייחוד והתוספת של 'האנשים מכאן' על הקיים, וכן חסרונם של מקורות אחדים שמן הראוי היה לכללם בספר יסוד כזה גם אם טיבם שנוי במחלוקת. השני הוא הקיצור של הדיון המתודולוגי במבוא לספר, שמתמקד בהיסטוריה חברתית ואינו עוסק במיקרו-היסטוריה. השלישי הוא היעדרם של פרטים ביוגרפיים קצרים על חלק מהאנשים הרבים הנזכרים בספר, פרטים שהיו יכולים להאיר את סיפור פועלם ולהעשיר את המיקרו-היסטוריה שבספר לקורא המומחה וההדיוט כאחד.

למרות ליקויים קלים אלה, לפנינו היסטוריה חברתית של מחנכים ומערכת חינוך ושל איכרים ותרבותם העממית במיטבה. זלטנרייך מביא פירושים ייחודיים משלו למקרים ולתופעות שונות, שחלקם מסתייעים בספרות הקיימת וחלקם מקוריים לגמרי. הוא גם מערב היטב סוגות מחקריות ודרכים היסטוריוגרפיות שונות. 'האנשים מכאן' עוסק ברמות המיקרו, המקרו והאמצע המגשר (המסו) של תולדות החינוך הגלילי היישובי במסגרת הקהילתית, במסגרת האזורית הגמישה – מושבות הגליל העליון והתחתון – ובמה שביניהן. כל אלה מסוכמים בדרכי המחבר:

תרומת הספר נובעת מהשאלות החדשות שמציעות השלכת ההיבטים המיקרו היסטוריים על מכלול תולדותיו של החינוך העברי בחברה היישובית בעשורים הראשונים, כגון יחסי הגומלין בין מורים לבין סביבות הוריות, גישות להערכת תלמידים, עיצוב זהות 'מורית' ובצידה התמודדות עם דימויים שליליים של 'המורה', דינמיקות של העשרה והתמקצעות, תפיסת הממסד הארגוני, אקלים בית ספרי ובייחוד שאלת המתח בין הזרמים החינוכיים, בעידן שבו היה מעמדה של האידיאולוגיה חזק יותר וזה של הפלורליזם והסובלנות לדעותיו של האחר חלש יותר (עמ' 14-15).

מידע קונקרטי על חייהם, מצוקתם הכספית, מעבריהם התכופים בין מושבות מסיבות שונות ועוד – וכל אלה תורמים להבנת המקרו היישובי. לשיטתו של גינזבורג, התרבות העממית הדתית והחילונית מצויה בסיפורים האישיים של איכרי הגליל ומוריו דאז על דקויותיהם, והמחקר שלפנינו הוא בעיקרו איכותני – אם כי כלולים בו גם נתונים על מספרי תלמידים (שחייבו כיתות רב גיליות), מספרי מורים בבתי הספר וכו'; גם במובן הזה 'האנשים מכאן' הוא מיקרו ומקרו-היסטורי כאחד.

נוסף על רמת המיקרו ורמת המקרו – מערכת חינוך ארצית, יישובית – הספר מעמיק גם ברמת האמצע (המסו) החינוכית דאז, בהבליטו את דרג הביניים המארגן והמגשר. מדובר ב'העזרה', כ"ח ו'אגודת אחים' – האגודות הפילנתרופיות היהודיות העולמיות, שהיו פעילות מאוד עד 1903, שנת ייסוד הסתדרות המורים. פקידות הברון רוטשילד, מראשית הציונות המאורגנת בשנת 1882 ועד 1900, ומחליפתה, הפקידות של הברון הירש (שלאחר מותו), פעלו במשותף עם הסתדרות המורים והיו מעורבות במינוי מנהלים ומורים. את אלה החליף בהדרגה ועד החינוך, שהחל לפעול מאז מלחמת השפות בשנת 1913, ושהתמסד עוד עם תחילת הממשל האזרחי הבריטי בשנת 1920. מאז פעלו מחלקת חינוך יהודית, ותחתיה ועדים מפקחים על שלושה זרמי החינוך הציוניים – הזרם הכללי, 'זרם העובדים' ההסתדרותי וזרם 'המזרחי' הציוני-דתי; מחלקה זו השתייכה עד 1933 להסתדרות הציונית, ומאז נוהלה על ידי היישוב היהודי עצמו והוועד הלאומי.

*

שלושה ליקויים קלים יש בספר. האחד הוא מיעוט האזכורים של הספרות על המושבות ועל